

Schokking, J.C. (1958). *De Vrouw in de Nederlandse Politiek: Emancipatie tot actief Burgerschap*, Assen, Van Gorcum.

Verkiezingsprogramma's 1981. Bijgebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1981.

Vliegen, W.H. (z.j.). *De dageraad der volksbevrijding*. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland, 1, 11, Amsterdam.

De Waal, A. (z.j.) *15 jaar Katholiek vrouwendispuut 1945-1961*.

STRUCTUUR IN POLITIEKE OPVATTINGEN VAN NEDERLANDSE PARTIJACTIVISTEN

Dominantie van de links-rechts dimensie

Wijbrandt H. van Schuur(1)

Inleiding

In dit artikel wordt nagegaan hoe politieke opvattingen van Nederlandse partij-activisten op een groot aantal terreinen onderling samenhangen. Opvattingen over hoe belangrijk politieke problemen zijn blijken onderling samen te hangen, evenals opvattingen over de richting waarin deze problemen moeten worden opgelost. Ook de maten van sympathie voor verschillende politieke partijen zijn onderling gerelateerd, evenals de maten van sympathie voor een aantal Nederlandse pressiegroepen. Op een hoger analyseniveau blijkt tevens dat opvattingen tussen deze vier terreinen van politieke opvattingen (belangrijkheid van politieke problemen, richting van oplossing van politieke problemen, sympathie voor politieke partijen en sympathie voor pressiegroepen) eveneens onderling sterk samenhangen. Elk van deze verbanden kan worden beschreven in termen van één dominante onderliggende variabele: de links-rechts dimensie. Dat wil zeggen dat opvattingen van partij-activisten veelal kunnen worden beschreven door hun positie op de links-rechts dimensie te vergelijken met de positie van politieke problemen, partijen en pressiegroepen op deze dimensie. Overige beoordelingscriteria spelen een minder grote rol en zijn voor de interpretatie van de meeste politieke opvattingen overbodig. Een aantal problemen bij de representatie van personen en hun opvattingen op de links-rechts dimensie wordt besproken.

In een democratie wordt van elke burger verwacht dat hij(2) in staat is om politieke situaties en gebeurtenissen te evalueren, opdat hij bijvoorbeeld bij verkiezingen, een beredeneerde keuze tussen voorliggende alternatieven kan maken. Maar het politieke proces bevat zoveel onderwerpen, personen en groepen, dat het moeilijk is alle ontwikkelingen bij te houden. We kunnen ons nu afvragen hoe iemand, die wel in deze ontwikkelingen is geïnteresseerd, in staat is deze te volgen. Hiertoe gaan we uit van een hypothese die hierna wordt beschreven en getoetst. Dit artikel wordt besloten met enkele opmerkingen over de implicaties van deze bevindingen voor verder (politiek

psychologisch) onderzoek naar de structurering van politieke opvattingen van individuen.

De hypothese, die in dit artikel zal worden getoetst, luidt: de meeste mensen gebruiken een eenvoudig referentiekader om structuur te kunnen aanbrengen in hun waarnemingen van wat er om gaat in de politiek. Zonder een eenvoudig referentiekader moet elk nieuw politiek probleem en elke nieuwe politieke organisatie opnieuw beoordeeld worden. Dat vraagt tijd en energie, die aldus niet aan andere zaken besteed kan worden. Zo'n referentiekader bevat een aantal bekende standards, waaraan nieuwe groepen of gebeurtenissen kunnen worden afgemeten: hoeveel lijkt een nieuw idee op bekende ideeën, een nieuwe aktiegroep op bestaande aktiegroepen, en een nieuwe partij op bestaande politieke partijen? Verschijnselen en situaties worden geclassificeerd, gerubriceerd of geordend op basis van reeds aanwezige kennis; ze krijgen betekenis wanneer ze in groter verband geplaatst kunnen worden.

Een dergelijk referentiekader is nodig om te kunnen communiceren over politieke zaken. In het algemeen zal het referentiekader, dat gebruikt wordt om politieke gebeurtenissen te begrijpen, het *gemeenschappelijk* kader zijn dat wordt gebruikt door de groep waarbinnen over politiek wordt gecommuniceerd. Dat betekent dat vakbondsleden tenminste gedeeltelijk een ander referentiekader zullen hebben dan werkgevers of dan kerkelijke leiders, en dat Amsterdammers een gedeeltelijk ander kader zullen hebben dan Groningers of Brabanders. Deze voorbeelden suggereren dat er niet slechts *één* referentiekader bestaat, maar dat er een aantal elkaar min of meer overlappende kaders is. Men kan immers lid zijn van verschillende groeperingen, elk met hun eigen referentiekader. Een gemeenschappelijk referentiekader is dan een kenmerk van een groep en niet van een persoon, ofwel een sociologische variabele en niet een psychologische. De samenhang tussen politieke opvattingen in een groep kan derhalve wel worden aangeduid met de term 'structuur', maar niet met de term 'attitude-structuur', omdat deze laatste term teveel een structuur binnen één persoon suggereert.

In een veelheid van elkaar deels overlappende referentiekaders is echter niet elk kader even belangrijk. Sommige referentiekaders zijn meer omvattend dan andere. Een maatschappij kent ook een dominant politiek referentiekader, dat van toepassing is voor communicatie binnen de gehele dominante politieke cultuur; dat wil zeggen: onder politici en parlementaire journalisten, onder

politicologen en aktieve partijleden, en onder allen die op enigerlei wijze aktief deelnemen aan het politieke proces, of daarin geïnteresseerd zijn. Dit is tevens het referentiekader dat door de rest van de bevolking in meer of minder sterke mate wordt overgenomen.

Sommige studies, die de structuur in politieke opvattingen onderzoeken, houden zich alleen bezig met de relaties tussen opvattingen van burgers over politieke partijen onderling. Dat wil zeggen: kunnen we voorspellen hoe hoog iemands sympathie (of politieke voorkeur) voor één partij (bijvoorbeeld de PvdA) zal zijn als we zijn sympathie voor een andere partij (bijvoorbeeld de VVD) kennen? Andere studies houden zich uitsluitend bezig met de relaties tussen opvattingen over politieke problemen onderling. Dat wil zeggen: kunnen we voorspellen wat iemands opvatting over een bepaalde politieke maatregel (zoals de verkleining van inkomensverschillen) zal zijn, wanneer we zijn opvatting over een andere politieke maatregel (zoals het zwaarder straffen van terroristen) kennen? Een gemeenschappelijk referentiekader waarmee 'de politiek' begrepen wordt, wordt evenwel ook toegepast *tussen* deze terreinen van politieke opvattingen. Bijvoorbeeld: kunnen we voorspellen hoe groot iemands sympathie voor een bepaalde partij (bijvoorbeeld de PvdA) is wanneer we zijn opvatting over een bepaalde politieke maatregel (zoals de verkleining van inkomensverschillen) kennen?

Vaak(3) is gesuggereerd dat het dominante politieke referentiekader de *links-rechts* dimensie is. Inglehart en Klingemann(4) menen zelfs dat dit referentiekader belangrijker is voor Europeanen dan de 'liberal-conservative' dimensie voor Amerikanen. De links-rechts dimensie is door Lipset(5) op de volgende manier beschreven:

By Left we shall mean advocating social change in the direction of greater equality, political, economic, or social; by Right we shall mean supporting a traditional more or less hierarchical social order, and opposing change toward greater equality.

De links-rechts dimensie wordt dan gevisualiseerd als een rechte lijn, waarop zowel personen als ook de objecten van hun politieke opvattingen - problemen, pressiegroepen of partijen - een zekere plaats innemen. Personen, problemen, pressiegroepen en partijen worden aldus voorgesteld als meer of minder links of rechts op die dimensie. Figuur 1 geeft een voorbeeld van een mogelijke representatie. Persoon A heeft een grotere sympathie voor de FNV dan voor het VNO en een grotere sympathie voor D66 dan voor het CDA. Dit

teresseerd zijn.(9) Personen met weinig politieke belangstelling vertonen minder structuur in hun politieke opvattingen dan personen met veel politieke belangstelling.(10)

Bij de toetsing van de hypothese zal allereerst moeten worden nagegaan of er wel samenhang tussen politieke opvattingen gevonden kan worden, voordat we ons kunnen afvragen met hoeveel criteria deze samenhang beschreven kan worden. Dat wil zeggen dat de hypothese van samenhang tussen politieke opvattingen eerst getoetst zal worden tegen de hypothese dat er geen samenhang tussen politieke opvattingen bestaat. Wanneer de nul-hypothese van 'geen samenhang' verworpen kan worden, dan zal op twee aspecten moeten worden gelet: a. hoeveel criteria zijn nodig om de samenhang tussen politieke opvattingen te kunnen verklaren? b. Hoe kunnen deze criteria geïnterpreteerd worden? Is de verwachting dat er slechts een criterium nodig is wel juist en, zo ja, is de verwachting dat dit criterium als de 'links-rechts' dimensie beschreven kan worden wel juist?

Data en onderzoeksmethode

Zoals hierboven aangegeven, wordt een sterkere samenhang verwacht tussen opinies van personen met veel politieke belangstelling dan tussen die van personen met weinig politieke belangstelling. Voor de toetsing van de boven uitgewerkte hypothese is gebruik gemaakt van gegevens die verzameld zijn onder mensen van wie we verwachten dat ze zeer veel politieke belangstelling hebben, namelijk actieve Nederlandse partijleden.(11) In 1978 en 1979 vulden 1213 afgevaardigden naar nationale partijcongressen (367 PvdA'ers, 338 CDA'ers, 336 D66'ers, en 172 VVD'ers) een gemeenschappelijke vragenlijst in, waarvan in dit artikel alleen de vragen over politieke opvattingen geanalyseerd en besproken worden. Men merke op dat de onderzochte groep respondenten geen aselechte steekproef vormt uit een populatie van partij-activisten, en dat generalisatie naar zo'n populatie op basis van de hier te presenteren gegevens niet toelaatbaar is. Dat geldt met name generalisaties betreffende frequentieverdelingen waarin bepaalde opvattingen worden gekoesterd.

Welke opvattingen allemaal binnen eenzelfde referentiekader geplaatst worden hangt af van wat onder 'politiek' wordt verstaan. Zonder hier uit te wijden over een definatorische afbakening van het begrip 'politiek' zullen hierbij

de volgende vier typen van politieke opvattingen worden betrokken:

1. Opvattingen over hoe belangrijk politieke problemen zijn;
2. Opvattingen over de wijze waarop politieke problemen opgelost dienen te worden;
3. Opvattingen over personen of groepen die politieke problemen naar voren brengen, en actie voeren om ze op een bepaalde manier op te lossen, met name pressiegroepen;
4. Opvattingen over personen of groepen die tot taak hebben politieke problemen op te lossen, met name over politieke partijen.

De gebruikte vragen over deze typen van politieke opvattingen zijn geformuleerd in het kader van een internationaal vergelijkend project, en moesten derhalve bruikbaar zijn in alle landen van de Europese Gemeenschap. Voor de letterlijke tekst van de gebruikte vragen, zie bijlage 1. Bovendien werd aan de respondenten hun zelfplaatsingsscore op de tien-punts links-rechts schaal gevraagd. Deze vraag is op verzoek van het CDA partijbestuur niet gesteld aan partij-activisten van het CDA. Deze partij is daarmee de enige van de 65 in Europa onderzochte partijen, die bezwaar had tegen deze vraag.

Als data-analyse techniek wordt gekozen voor de ontvouwingstechniek.(12) Hoewel het in dit bestek te ver voert in te gaan op de specifieke merites van deze techniek, is het belangrijk op te merken dat andere 'standaard-technieken' voor empirisch survey onderzoek, met name de factoranalyse, voor ons doel volstrekt inadequaat zijn, en tot volstrekt verkeerde conclusies leiden.(13)

Resultaten

De resultaten vallen in twee delen uiteen. In de eerste plaats zijn resultaten te melden over de onderlinge samenhang *binnen* elk der vier typen van politieke opvattingen (belangrijkheid van politieke problemen; oplossing van politieke problemen; sympathie voor pressiegroepen; sympathie voor partijen). In de tweede plaats is het resultaat te geven van samenhang *tussen* de vier typen van politieke opvattingen.

belangrijkheid van politieke problemen

Gevraagd werd van de vijftien geselecteerde politieke problemen de drie meest

belangrijke te noemen. De vijftien problemen bleken in termen van hun belangrijkheid in twee groepen te kunnen worden onderscheiden. Een persoon die een probleem uit een bepaalde groep het meest belangrijk vond, koos meestal ook het zijns inziens tweede en derde meest belangrijke probleem uit dezelfde groep. Deze twee groepen van problemen waren (met trefwoorden aangeduid):

Groep 1: 'Inflatie', 'Europese integratie', 'Overheidstoezicht', 'Abortus', 'Terrorisme', 'Kernenergie', en 'Militaire uitgaven'.

Groep 2: 'Werkloosheid', 'Controle op multinationale ondernemingen', 'Verdediging tegen de supermachten', 'Milieubescherming', 'Gelijke kansen voor mannen en vrouwen', 'Inkomensverschillen' en 'Eigen behoeften versus die van de Derde Wereld'.

Omdat twee duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen van politieke problemen waarneembaar blijken te zijn, kan geconcludeerd worden dat er enige samenhang bestaat tussen de oordelen over de belangrijkheid van politieke problemen door politiek geïnteresseerde respondenten. In hoeverre valt deze samenhang te interpreteren in termen van een onderliggende links-rechts dimensie? Deze vraag wordt op de volgende manier beantwoord. Elke respondent krijgt de score 0, 1, 2, of 3, naar gelang hij 0, 1, 2, of 3 problemen uit de eerste groep tot de drie belangrijkste problemen rekende. Aangezien elke respondent precies drie problemen moest noemen, noemde hij derhalve 3, 2, 1, of 0 problemen uit de tweede groep. De correlatie tussen deze scores en de scores die de respondenten zichzelf hadden gegeven op een tien-punts links-rechts schaal was +0.41. Dat wil zeggen: er bestaat een zekere mate van samenhang tussen het beoordelen van een politiek probleem als belangrijk en de positie die iemand inneemt op een links-rechts schaal. Het (positieve) teken van de correlatiecoëfficiënt duidt erop dat de eerste groep politieke problemen vooral belangrijk wordt gevonden door respondenten die zichzelf rechts plaatsen op de links-rechts schaal, en de tweede groep problemen wordt vooral belangrijk gevonden door respondenten die zichzelf links plaatsen op de links-rechts schaal. De vijftien politieke problemen blijken overigens niet op een eendimensionele links-rechts schaal te kunnen worden gerepresenteerd in een ordening van links naar rechts, zodanig dat uit de posities van problemen en personen de belangrijkheid van een probleem volgens een persoon kan worden afgeleid. De hypothese van een eendimensioneel links-rechts continuum, zoals weergegeven in Figuur 1, moet voor de representatie van samen-

hang tussen oordelen over de belangrijkheid van politieke problemen dus verworpen worden.

Tabel 1. Percentage respondenten dat een politiek probleem tot de drie meest belangrijke problemen rekent uit een lijst van vijftien.

Werkloosheid	64%
Inflatie	44%
Milieubescherming	43%
Inkomensverschillen	22%
Gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen	19%
Controle op multinationals	17%
Kernenergie	17%
Rekening houden met eigen belangen bij hulp aan de Derde Wereld	15%
Europese integratie	14%
Abortus	11%
Militaire uitgaven	8%
Verdediging tegen de supermachten	7%
Terrorisme	7%
Regionale economische verschillen	7%
Overheidstoezicht op het bedrijfsleven	5%

Naast verschillen in beoordeling van de belangrijkheid van politieke problemen dient evenwel gewezen te worden op een grote mate van overeenstemming tussen respondenten. 'Werkloosheid' wordt door 64% van de respondenten als belangrijkste politieke probleem genoemd. En ook over de belangrijkheid van 'Inflatie' en 'Milieubescherming' bestaat een redelijke mate van overeenstemming (zie Tabel 1). De mate van belangrijkheid van politieke problemen wordt waarschijnlijk niet in de eerste plaats bepaald op basis van een criterium dat de meeste respondenten verschillend evalueren, zoals de links-rechts dimensie, maar op basis van criteria waarover ze het met elkaar eens zijn. Voorbeelden van dergelijke criteria zouden kunnen zijn: het aantal personen dat door de voorgestelde maatregel getroffen wordt, de intensiteit waarmee ze getroffen worden, en de invloed van het probleem op andere politieke problemen.

opvattingen over maatregelen ter oplossing van politieke problemen

Met gebruikmaking van de ontvouwingstechniek blijken opvattingen over twaalf van de vijftien voorgestelde politieke maatregelen onderling samen te hangen volgens één onderliggend criterium. De maatregelen en hun ordening (van boven naar beneden, of van beneden naar boven), worden weergegeven in Tabel 2. Drie voorgestelde maatregelen passen niet in deze structuur: 'Versnel de Europese integratie', 'Verklein regionale economische verschillen', en 'Houdt rekening met eigen belangen bij hulp aan de Derde Wereld'. Maar omdat zoveel voorgestelde maatregelen zich in één dimensie laten representeren, is niet gezocht naar een representatie van alle vijftien maatregelen in meer dan één dimensie. In de eerste plaats wordt daarom geprobeerd deze samenhang te interpreteren. Daarna wordt naar redenen gezocht waarom de drie overblijvende maatregelen niet aan deze interpretatie voldoen.

Tabel 2. Resultaten van een ontvouwingsanalyse op 'pick any/15' data (positief alternatief: 'sterk voor') voorgestelde maatregel.

Schaalwaarde H voor schaal als geheel: $H=0.56$. $N=1060$.

$p(i)$: percentage respondenten dat positief alternatief geeft aan maatregel

$H(i)$: schaalwaarde van maatregel in ontvouwingsschaal

(N.B.: $H=1$: perfecte schaal; $H=0$: geen schaal)

	$p(i)$	$H(i)$
Verklein inkomensverschillen	0.31	0.56
Controleer multinationals	0.38	0.53
Vrouw beslist over abortus	0.51	0.44
Gelijke kansen voor mannen en vrouwen	0.57	0.45
Bescherm milieu beter	0.56	0.43
Bestrijdt werkloosheid	0.71	0.45
Bestrijdt inflatie	0.50	0.43
Verdedig onszelf tegen de supermachten	0.28	0.38
Bestrijdt terrorisme	0.18	0.49
Verminder overheidstoezicht	0.10	0.42
Ontwikkel kernenergie	0.09	0.44
Verhoog militaire uitgaven	0.03	0.56

Wanneer geprobeerd wordt een representatie van personen te vinden op dezelfde

onderliggende dimensie waarop ook de voorgestelde maatregelen zijn geordend, dan blijkt dat het voor de onderzoeker moeilijk is om bij veel personen slechts één passende positie op de dimensie te vinden. De meeste personen zijn het namelijk met veel maatregelen eens, zodat veel verschillende posities voor die personen niet strijdig zijn met het voorgestelde model. In plaats van deze personen voor te stellen als een punt op deze dimensie, zullen we ze aanduiden met een *gesloten interval* op die dimensie. Hierbij zijn we dan meer geïnteresseerd in de eindpunten van dat interval, dan in het midden. Deze eindpunten geven namelijk de grenzen aan waartussen bepaalde maatregelen nog wel de instemming van de respondent hebben: maatregelen, die aan de uiteinden van de schaal gerepresenteerd worden zijn voor veel respondenten te extreem om er hun instemming mee te betuigen. De eerste zes maatregelen van tabel 2 ('Verklein inkomensverschillen' tot en met 'Bestrijdt de werkloosheid') hangen onderling sterk samen als een cumulatieve schaal, en de tweede zes maatregelen ('Bestrijdt inflatie' tot en met 'Verhoog de militaire uitgaven') eveneens. Elke persoon krijgt nu op basis van deze twee groepen van politieke maatregelen twee scores: 1. het aantal maatregelen uit de eerste groep waarmee hij het helemaal eens is, en 2. het aantal maatregelen uit de tweede groep waarmee hij het helemaal eens is. Beide scores kunnen dus variëren tussen de waarden 0 en 6. Deze scores worden nu gecorreleerd met de score die de respondent zichzelf heeft gegeven op een tien-punts links-rechts schaal. Het aantal maatregelen uit de eerste groep waarmee een respondent het helemaal eens is, correleert -0.60 met de plaatsing door de respondent van zichzelf op de links-rechts schaal, en het aantal maatregelen uit de tweede groep correleert $+0.72$ met deze zelfplaatsingsscore. De eerste groep maatregelen krijgt vooral instemming van respondenten die zichzelf links plaatsen op de links-rechts schaal. De tweede groep maatregelen krijgt vooral instemming van respondenten die zichzelf rechts plaatsen op de links-rechts schaal. In tegenstelling tot opvattingen over belangrijkheid van politieke problemen zijn opvattingen over de richting waarin ze moeten worden opgelost dus wel te representeren in termen van een eëndimensionaal links-rechts continuüm, zoals dat werd voorgesteld in Figuur 1.

De voorgestelde maatregelen met betrekking tot 'Verkleining van regionale economische verschillen', 'Versnel de Europese integratie' en 'Houdt meer rekening met eigen belang bij hulp aan de Derde Wereld' passen niet in de structuur die voor de overige twaalf maatregelen gevonden werd. Dit betekent

nog niet dat instemming met deze uitspraken geïnterpreteerd moet worden volgens één of meer andere criteria. Het is ook mogelijk dat respondenten wel menen eenzelfde links-rechts criterium te gebruiken, maar dat blijkt dat er geen cognitieve overeenstemming bestaat over de positie van deze maatregelen op een links-rechts dimensie. Dit is in principe na te gaan wanneer we afzonderlijke kennis zouden hebben van de plaats op de links-rechts dimensie van deze maatregelen, zoals door de respondenten wordt waargenomen. Deze informatie is evenwel niet gevraagd. In verder onderzoek zouden deze twee verklaringen (andere criteria versus dezelfde criteria zonder cognitieve overeenstemming) met elkaar vergeleken moeten worden.

In de aan de respondenten voorgelegde vragenlijst werd eerst gevraagd naar het oordeel over voorgestelde maatregelen, voordat naar de belangrijkheid van de problemen werd gevraagd. Nu blijkt dat van de vijftien voorgelegde politieke problemen er dertien waren, waarvan respondenten die het eens waren met de voorgestelde maatregel het bijbehorende politieke probleem belangrijker vonden dan respondenten die het met de voorgestelde maatregel oneens waren. Dit wekt de suggestie dat de belangrijkheid van een politiek probleem afhangt van de manier waarop voorgestelde maatregelen worden gepresenteerd. Er waren echter twee politieke problemen, waarvoor deze samenhang niet opging. De maatregelen met betrekking tot 'Abortus' en 'Houdt meer rekening met eigen belang bij hulp aan de Derde Wereld' waren de twee uitzonderingen. Voor deze twee voorgestelde maatregelen gold dat respondenten die het hiermee oneens waren, de problemen juist belangrijker vonden dan zij, die het er wel mee eens waren. Ofwel: diegenen die vonden dat de vrouw niet moet beslissen inzake een abortus vonden 'Abortus' meestal belangrijker dan diegenen die vonden dat de vrouw wel moet beslissen inzake een abortus. Eveneens vonden diegenen, die het niet eens waren met de stelling dat meer rekening gehouden moest worden met de eigen belangen bij het geven van hulp aan de Derde Wereld, deze problematiek belangrijker dan diegenen die het wel eens waren met deze stelling. Deze laatste bevinding pleit tegen de suggestie dat politieke problemen belangrijker worden gevonden, naarmate men het meer eens kan zijn met suggesties ter oplossing van het probleem.

structuur in sympathie oordelen voor politieke organisaties

De respondenten werd gevraagd om elf politieke partijen en elf belangenorga-

nisaties een sympathie-score te geven tussen de 10 (erg sympathiek) en 0 (erg onsympathiek). Een sympathie-score voor de eigen partij (PvdA voor de PvdA'ers, idem CDA, VVD en D66) werd niet gevraagd, maar werd als maximaal (10) verondersteld.

Een ontvouwinganalyse op de sympathie-scores voor de politieke partijen⁽¹⁴⁾ laat zien dat sympathie-scores voor 8 van de 11 partijen onderling samenhangen op de manier zoals dat in een ontvouwingsschaal wordt verwacht. De gevonden ordening van de partijen wordt gegeven in Tabel 3. Sympathie-scores voor drie partijen zijn onvoldoende te representeren in de gevonden structuur voor de acht overige partijen: voor de BP, de CPN, en voor DS'70. Bovendien bestaan er onder vier partijen (CDA, VVD, GPV en SGP) enige verstoringen van de eëndimensionele ontvouwingrepresentatie. Desalniettemin zijn aan de meeste voorwaarden voor representatie van de sympathie-scores in een eëndimensionele schaal voldaan.

Om na te gaan of deze ordening van politieke partijen geïnterpreteerd kan worden in termen van een links-rechtsschaal, kreeg elke schaalbare politieke partij een rangnummer van 1 tot en met 8: PSP kreeg de waarde 1 en SGP kreeg de waarde 8. Elke respondent kreeg als score het gemiddelde van de waarden van de twee partijen, die hij het meest sympathiek vond. In dit geval zijn dit dus het rangnummer van de eigen partij en het rangnummer van de partij die daarna het meest sympathiek werd gevonden. Deze score werd gecorreleerd met zijn zelfplaatsingsscore op de links-rechtsschaal. De correlatie bedroeg +0.72. Deze hoge correlatie steunt de interpretatie van de gevonden ontvouwingsschaal in termen van een onderliggende links-rechts-dimensie.

Dat de BP, CPN en DS'70 in deze schaal niet passen, kan als volgt verklaard worden. Aan de BP en CPN wordt door vrijwel elke ondervraagde partij afgevaardigde een lage sympathie score gegeven. Een representatie aan de uiteinden van de schaal (als eerste of als laatste partij) zou de minste verstoringen geven van een ontvouwingrepresentatie. Omdat de BP echter op enkele malen een hoge sympathie score krijgt van respondenten die ook de CDA een hoge sympathie score geven, en de CPN ook enkele malen een hoge sympathie score krijgt van respondenten die ook de PvdA een hoge sympathie score geven, ontstaan er teveel verstoringen wanneer CPN als eerste of als laatste partij wordt gerepresenteerd. Het is mogelijk dat dit ver-

zich minder sterk zou hebben voorgedaan wanneer ook partij afgevaardigden van de kleinere partijen onderzocht zouden zijn. DS'70 zou, indien te representeren in een ontvouwingsschaal, tussen D66 en het CDA komen te liggen. Er zijn echter zoveel respondenten die wel D66 en CDA samen tot de meest sympathieke partijen rekenen, maar niet DS'70, dat een representatie van DS'70 teveel verstoringen veroorzaakt. Kennelijk bestaat er geen *cognitieve* overeenstemming over de plaats van DS'70 op de links-rechts dimensie.

Tabel 3. Resultaat ontvouwinganalyse op 'pick 3/10' data voor politieke partijen. (Positief alternatief: drie meest sympathieke organisaties).

Schaalwaarde voor schaal als geheel: $H=0.63$. $N=538$.

	p(i)	H(i)
PSP	0.35	0.59
PPR	0.53	0.56
PvdA	0.60	0.61
D66	0.67	0.62
CDA	0.36	0.62
VVD	0.31	0.67
GPV	0.11	0.71
SGP	0.07	0.78

Sympathie-scores voor pressiegroepen zijn op dezelfde wijze geanalyseerd als sympathie-scores voor politieke partijen. Van de elf onderzochte pressiegroepen bleken er zeven organisaties in een *ééndimensionele* structuur te representeren. Bovendien bleek dat er niet één maar twee verschillende zeventallen van organisaties te representeren zijn in een *ééndimensionele* ontvouwingsschaal, die elkaar gedeeltelijk overlapt. De twee zeventallen zijn te vinden in Tabel 4. Twee organisaties zijn in geen van beide schalen te representeren: het ANBTB en de KNOV. In beide gevallen lijkt dit beter te verklaren uit gebrek aan *cognitieve* overeenstemming over hun plaats in de ontvouwingsschaal dan uit het hanteren van andere criteria. Twee organisaties passen wel in de eerste schaal, maar niet in de tweede (en omgekeerd). De eerste schaal vertoont meer verstoringen van de *ééndimensionele* ontvouwingss-

representatie dan de tweede. Alle verstoringen in de eerste schaal hebben betrekking op de Christelijke organisaties CNV, NCW, CBTB en NCOV. Het onderscheid tussen de eerste en de tweede schaal, alsmede de verstoringen in de eerste schaal wijst erop dat sympathie-scores voor een aantal pressiegroepen ook gebaseerd zijn op de religieuze herkomst van deze groepen. Echter, de organisaties die de term 'Christelijk' in hun naam voeren kunnen moeilijker worden geordend naar de mate waarin ze wel of niet christelijk zijn. Het onderscheid 'Christelijk - niet-Christelijk' lijkt een *dichotoom* onderscheid te zijn, en niet een *continuum*, zoals de links-rechts dimensie. De ontvouwbare schaal van zeven pressiegroepen blijkt, evenals de vorige ontvouwbare schalen, wel in termen van een onderliggende links-rechts dimensie te kunnen worden geïnterpreteerd: de correlatie tussen de scores voor respondenten op de tweede ontvouwingsschaal voor pressiegroepen en de score op de links-rechts zelfplaatsingsschaal was $+0.74$.

Tabel 4. Resultaten ontvouwinganalyse op 'pick 3/11' data voor pressiegroepen. (Positief alternatief: drie meest sympathieke organisaties; zie voor de afkortingen bijlage 1).

<u>SCHAAL 1</u>			<u>SCHAAL 2</u>		
$H=0.86$. $N=464$.			$H=0.86$. $N=516$.		
	p(i)	H(i)		p(i)	H(i)
NVV	0.65	0.93	NVV	0.67	0.93
FNV	0.67	0.90	FNV	0.69	0.91
NKV	0.65	0.90	NKV	0.66	0.85
CNV	0.24	0.79	BLHP	0.22	0.79
NCW	0.27	0.80	VNO	0.25	0.81
CBTB	0.29	0.80	NCW	0.29	0.87
NCOV	0.23	0.85	NCOV	0.21	0.84

relaties tussen verschillende typen van politieke opvattingen

Tot dusver zijn de relaties tussen politieke opvattingen *binnen* eenzelfde type opvattingen geanalyseerd: belangrijke-oordelen, opvattingen over

politieke maatregelen en sympathie-scores voor organisaties die zich met de oplossing van politieke problemen bezig houden. Het belangrijkste structurerende element in deze opvattingen was, zo hebben we gezien, een onderscheid tussen 'links' en 'rechts': een tweedeling bij de belangrijkheidsoordeelen, en een continuüm bij de overige opvattingen. In deze paragraaf worden de relaties *tussen* de verschillende typen besproken.

De thans bestaande data-analyse modellen laten niet toe dat alle tot dusver geanalyseerde politieke opvattingen in één gemeenschappelijke analyse tegelijkertijd worden gerepresenteerd. Verschil in vraagstelling bij de diverse typen van politieke opvattingen maakt onderlinge vergelijkbaarheid onmogelijk. Omdat de vragen over sympathie voor pressiegroepen en voor politieke partijen wel op gelijke manier waren gesteld, is het bij deze beide groepen organisaties wel mogelijk te proberen ze in één schaal te representeren. Tabel 5 geeft de resultaten van deze analyse.

Tabel 5. Resultaten ontvouwingsschaal voor de vijftien ontvouwbare partijen en pressiegroepen. (Positief alternatief: vijf meest sympathieke organisaties).
H=0.72. N=322.

	p(i)	H(i)
PSP	0.27	0.66
PPR	0.32	0.60
NVV	0.54	0.83
PvdA	0.58	0.80
FNV	0.56	0.82
NKV	0.35	0.72
D66	0.52	0.64
BLHP	0.28	0.70
CDA	0.29	0.66
VNO	0.32	0.72
NCW	0.32	0.76
NCOV	0.27	0.73
VVD	0.26	0.69
GPV	0.08	0.68
SGP	0.05	0.68

De acht schaalbare politieke partijen en de zeven schaalbare pressiegroepen (tweede schaal) leveren een ontvouwingsschaal op met zeer acceptabele schaalcoëfficiënten. Deze schaal wijst erop, dat sympathieoordelen over politieke partijen en over pressiegroepen volgens eenzelfde criterium plaatsvinden. Nadeel van deze ontvouwinganalyse is dat ze uitsluitend kan worden uitgevoerd op de antwoorden van die respondenten die hun (in dit geval) vijfde meest sympathieke organisatie een andere sympathie-score geven dan hun zesde. Respondenten voor wie de vijfde en zesde hoogste sympathie-scores gelijk zijn kunnen niet bij de analyse worden betrokken.

Relaties tussen verschillende typen van politieke opvattingen zullen dan ook worden geanalyseerd door de index- en schaalscores, die gevonden zijn in de voorgaande analyses, met elkaar te correleren. Tabel 6 geeft de correlaties tussen deze scores.

Tabel 6. Product moment correlaties tussen de vier verschillende typen van politieke opvattingen.

- A: vier-punts index van belangrijkheid van problemen uit Groep 1 (problemen van 'rechtse' mensen);
- B: schaalscore op cumulatieve schaal van 'linkse' maatregelen (codering omgedraaid);
- C: schaalscore op cumulatieve schaal van 'rechtse' maatregelen;
- D: schaalscore op ontvouwingsschaal van politieke partijen;
- E: schaalscore op ontvouwingsschaal van pressiegroepen;
- F: score op tien-punts links-rechts zelfplaatsingsschaal.

	A	B	C	D	E
B	0.37				
C	0.47	0.47			
D	0.43	0.58	0.67		
E	0.42	0.53	0.73	0.80	
F	0.41	0.60	0.72	0.72	0.74

De correlaties met de vier-punts belangrijkheidsindex zijn het laagst. Van deze variabele was evenwel al opgemerkt dat er een grote mate van overeenstemming onder de respondenten bestond en dat deze variabele dus een kleine variantie heeft. De overige correlaties zijn vrij hoog vergeleken met correlaties die in een dergelijk attitude onderzoek worden verkregen en geven geen aanleiding de hypothese te verwerpen dat er een dominant politiek referentiekader is, dat kan worden beschreven in termen van een eëndimensionele links-rechts dimensie.

Slotopmerkingen

In de inleiding werd verwacht dat opvattingen over politieke zaken onderling samenhangen en dat zo'n samenhang kan worden beschreven in termen van een eëndimensionele links-rechts dimensie. Deze hypothese kan niet worden verworpen. De samenhang, die gevonden wordt tussen politieke opvattingen van Nederlandse partij-afgevaardigden, is niet alleen sterk bij de afgevaardigden van de vier Nederlandse partijen, maar ook bij afgevaardigden uit alle 65 partijen binnen de Europese Gemeenschap die onderzocht zijn. De in dit artikel gepresenteerde conclusie, dat de links-rechts dimensie het dominante criterium is volgens welke de meeste politieke opvattingen worden gestructureerd, geldt eveneens in het algemeen binnen alle landen van de Europese Gemeenschap. (15)

Deze bevindingen kunnen licht als triviaal gezien worden. De begrippen links en rechts komen in het dagelijkse politieke spraakgebruik zo veelvuldig voor, dat op het eerste gezicht nauwelijks van een interessant onderzoeksresultaat gesproken lijkt te kunnen worden. De schijn bedriegt echter. De voorliggende bevindingen zijn complexer dan aanwankelijk lijkt. In de eerste plaats kunnen niet alle typen van politieke opvattingen worden gerepresenteerd in een *continuum*, maar geldt bij de belangrijkheidsoordelen slechts een *dichotoom* onderscheid tussen links en rechts. In de tweede plaats kunnen niet alle objecten van politieke opvattingen op het links-rechts continuum worden gerepresenteerd. De abortusproblematiek, versnelling van de Europese integratie of sympathie voor DS'70, de ANBTB of de KNOV onttrekken zich aan een dergelijke representatie. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat, hoewel alle respondenten wel een links-rechts criterium hanteren, ze het met elkaar niet eens blijken te zijn over hoe links of hoe

rechts bepaalde problemen of organisaties nu wel zijn. Vervolgens is gesuggereerd dat personen niet als een punt op een links-rechts schaal gerepresenteerd zouden moeten worden, maar als een *gesloten interval*. Deze suggesties kunnen worden gezien als een nadere specificatie van Converse's (16) 'black and white model', waarin hij voorstelt om personen die geïnteresseerd zijn in politieke zaken ('witte' personen) wel te representeren op een onderliggende dimensie, en om mensen die niet geïnteresseerd zijn in politieke zaken ('zwarte' personen) niet te representeren. 'Wel representeren' bij Converse komt neer op 'representatie in een enkel punt', en 'niet representeren' bij Converse komt neer op 'representatie als een oneindig breed interval'. In de hier geformuleerde suggestie zijn dit de twee extreme mogelijkheden. In nader onderzoek zou geprobeerd kunnen worden de breedte van zo'n representatie-interval te bepalen, en zouden de assumpties van dit 'black and white' model toetsbaar gemaakt kunnen worden. (17)

Naast het links-rechts criterium vallen nog andere te ontwaren. Bij de representatie van samenhang tussen sympathie oordelen voor pressiegroepen, speelt bijvoorbeeld een religieus criterium een rol. Dit fungeert echter niet als *continuum*, maar als een *dichotoom* onderscheid. Bovendien blijkt dit criterium niet zo dominant te zijn als de links-rechts dimensie. Voor bepaalde keuzes, zoals bij het voorspellen van stemgedrag, kan het keuzeprocess wellicht als een tweetrapsproces worden gezien, waarbij verschillende criteria een rol spelen: in de eerste plaats de bepaling van welke politieke partijen binnen het representatie-interval van een respondent vallen en vervolgens de uiteindelijke keuze onder de partijen binnen dat interval. Deze laatste keuze zal te maken hebben met criteria of referentiekaders die onafhankelijk zijn van de plaats van de partijen op het links-rechts continuum. Voorbeelden hiervan kunnen zijn: identificatie met de politieke leiders, regionale voorkeuren, of religie. Verder bleek ook bij de analyse van belangrijkheidsoordelen dat criteria, waarover respondenten het wel met elkaar eens waren (zoals het aantal personen dat getroffen wordt, etc.), een voorname rol kunnen spelen.

Hoewel aan CDA-respondenten niet een zelfplaatsingsscore op een tien-punts-links-rechtsschaal is gevraagd, kunnen zij op basis van de beschikbare informatie over hun politieke opvattingen wel worden geplaatst op een links-rechts dimensie. Op basis van hun opvattingen over de belangrijkheid van politieke

problemen en hun opvattingen over voorgestelde maatregelen blijkt dat de groep van CDA-respondenten op elk van de geconstrueerde index- en schaa scores een gemiddelde waarde krijgt, die ligt tussen de gemiddelde waarden voor D66- en VVD-respondenten, zie Tabel 7.

Tabel 7. Gemiddelde schaa scores per partij

L-R: links-rechts zelfplaatsingsschaal (1=links; 10=rechts);
BEL: vier=punts index van belangrijkheid van problemen uit eerste groep (rechtse problemen);
LIN: cumulatieve schaa score op schaal van linkse maatregelen;
REC: cumulatieve schaa score op schaal van rechtse maatregelen.

	L-R	BEL	LIN	REC
PvdA	2.8	0.7	3.8	0.5
D66	4.0	1.0	2.9	0.6
CDA	-	1.3	2.1	1.2
VVD	6.5	2.6	1.8	2.1

Omdat een dominant politiek referentiekader opvattingen over zoveel politieke objecten incorporeert, is het in de eerste plaats noodzakelijk *eenvoudig* en in de tweede plaats noodzakelijk *vaag*. Het is zelfs zodanig vaag dat het welhaast triviaal genoemd kan worden: een standpunt is 'links' of 'rechts' omdat iedereen het 'links' of 'rechts' noemt. Hoe dat proces van definiëring plaatsvindt is een afzonderlijk en niet gering probleem. Hier volstaat de opmerking dat de classificatie van een opvatting als 'links' of 'rechts' als feit in empirisch politicologisch onderzoek wordt aangetroffen, en dat de vraag *waarom* dat zo is aan die constatering niets af of toe doet. Uiteraard is ook dat een vraag die om nader onderzoek roept.

Noten:

1. Dit artikel is een bewerking van de Nederlandse onderzoekresultaten uit mijn proefschrift (Van Schuur, 1984). Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd aan de Werkgemeenschap "Nederlandse Politiek" op het Politicologenetmaal van de Kring voor Wetenschap der Politiek, 23-24 mei 1985, te Amersfoort.

2. Hij of zij. Onderscheid naar geslacht wordt hiermee niet geïmpliceerd.
3. De Swaan, 1973; Inglehart and Klingemann, 1976, Castles and Mair, 1984, Wolters, 1985.
4. Inglehart and Klingemann, 1967, p. 243.
5. Lipset, 1954, p. 1135.
6. Lipset and Rokkan, 1967.
7. Croon en Stouthard, 1984; Niemöller en Van der Eijk, 1985a.
8. Lipschits, 1969.
9. Converse, 1970; Van Deth, 1984.
10. Middendorp, 1978.
11. Het Middle Level Elites Project is een project van de European Election Study. Dit onderzoek verenigde drie projecten: het Europese Middenkader-project, een verkiezingsonderzoek, en interviews met kandidaten voor het Europese Parlement. Het Middle Level Elite Project werd georganiseerd door Karlheinz Reif (Mannheim) en Roland Cayrol (Parijs). De Nederlandse projectleider was Isaac Lipschits. Verdere Nederlandse deelnemers waren Ruud Koole, Paul Lucardie, Bert Middel, Frans Stokman, Wijbrandt van Schuur en Michiel de Vries. Eerdere artikelen over dit project verschenen o.a. in Acta Politica (Middel en Van Schuur, 1981) en Van Schuur en De Vries, (1985).
12. Van Schuur, 1984.
13. Kiers, 1986; zie ook de oorspronkelijke versie van dit paper voor het Politicologenetmaal 1985. (cf. noot 1)
14. pick 3/10.
15. Van Schuur, 1984.
16. Converse, 1970.
17. Zie Niemöller en Van der Eijk (1985b) voor een vergelijkbare suggestie.

Bijlage 1

Formulering van de gebruikte vragen

vraag over opvattingen over politieke maatregelen

Hieronder ziet u een lijst met belangrijke politieke onderwerpen. Wilt u bij elk onderwerp aangeven of u het wel of niet eens bent met de voorgestelde maatregelen? (Een antwoord aankruisen). De antwoordmogelijkheden zijn: sterk voor, voor, geen mening, tegen en sterk tegen.

1. Het bestrijden van de inflatie.
2. Het versnellen van het proces van de Europese integratie.
3. Het beperken van de overheidscontrole over de particuliere ondernemingen.
4. Het aan vrouwen toestaan zelf over zaken betreffende abortus te beslissen.
5. Het bestrijden van de werkloosheid.
6. Het zich verdedigen tegen de supermachten.
7. Het invoeren van de zwaarste straffen tegen terreurdaden.
8. Het ontwikkelen van kernenergie teneinde tegemoet te komen aan onze toekomstige energiebehoefte.
9. Het verscherpen van de controle op de activiteiten van de multi-nationale ondernemingen.
10. Het leveren van meer inspanningen om het milieu te beschermen.
11. Het ontwikkelen van een beleid gericht op opheffing van de economische verschillen tussen de regio's.
12. Het effectueren van het beginsel van gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen.
13. Het laten stijgen van de militaire uitgaven.
14. Het verkleinen van de inkomensverschillen.
15. Het meer rekening houden met onze eigen belangen bij het geven van hulp aan de Derde Wereld.

vraag over de belangrijkheid van politieke problemen, onmiddellijk volgend op bovenstaande vraag:

Onafhankelijk van de te nemen specifieke maatregelen, welke van de bovenstaande onderwerpen beschouwt u als

- o het meest belangrijk: onderwerp nummer —
- o het op één na meest belangrijk: onderwerp nummer —
- o het op twee na meest belangrijk: onderwerp nummer —

vraag over de sympathie voor politieke organisaties

Wij willen graag weten hoe u denkt over enige andere politieke partijen in Nederland. Kunt u de genoemde partijen elk afzonderlijk een puntenwaardering geven en wel tussen de 0 (zeer sterke afkeer) en de 10 (zeer sterke sympathie)?

de volgende politieke partijen werden in de analyses gebruikt:

BP CDA CPN D66 DS'70 GPV PPR PSP PvdA SGP VVD

Direct hierop aansluitend werd de volgende vraag gesteld:

En hoe denkt u over de volgende organisaties?

De volgende organisaties werden aangeboden:

VNO (Ver. Ned. Ondern.)	NCW (Ned. Christ. Werkg.)
FNV (Fed. Ned. Vakver.)	MVV (Ned. Verb. v. Vakver.)
NKV (Ned. Kath. Vakv.)	CNV (Christ. Nat. Vakv.)
KNOV (Kon. Ned. Ondern. Verb.)	NCOV (Nat. Christ. Ondern. Verb.)
CBTB (Christ. Boeren- en Tuindersbond)	ANBT (Alg. Ned. B en T Bond)
Unie BLHP (Bond v. Hoger en Leidingg. personeel)	

Literatuur

1. Castles, F.G. and P. Mair (1984). Left-right political scales: Some 'expert' judgments. *European Journal of Political Research*, 17, 73-88.
2. Converse, P.E. (1970). Attitudes and non-attitudes: continuation of a dialogue. In: E.R. Tufté (ed.). *The quantitative analysis of social problems*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 206-261.
3. Croon, M. en Ph. Stouthard (1984). De links-rechtsschaal. Een commentaar bij het proefschrift van Van der Eijk en Niemöller. *Acta Politica*, 19, 343-357.
4. Deth, J.W. van (1984). *Politieke waarden*. Amsterdam: CT Press.
5. Inglehart, R. and H.D. Klingemann (1976). Party identification, ideological preferences and the left-right dimension among Western publics. In: I. Budge, I. Crewe and D. Farlie (eds.), *Party identification and beyond*. New York: Wiley.

6. Kiers, H. (1986). Multidimensionele ontvouwing als principale componenten analyse. RU Groningen, intern rapport.
7. Lipschits, I. (1969). *Links en rechts in de politiek*. Meppel: Boom.
8. Lipset, S.M., P.F. Lazarsfeld, A.H. Barton and J. Linz (1954). The psychology of voting: An analysis of political behavior. In: G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology, Vol. 2*, Reading, Mass.: Addison-Wesley.
9. Lipset, S.M. and S. Rokkan (eds.) (1967). *Party systems and voter alignment: Cross-national perspectives*. New York: The Free Press.
10. Middel, L.P. en W.H. van Schuur (1981). Dutch party delegates. *Acta Politica*, 16, 241-263.
11. Middendorp, C.P. (1978). *Progressiveness and conservatism: The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. The Hague: Mouton.
12. Niemöller, B. en C. van der Eijk (1985a). De betekenis van links-rechts in electoraal onderzoek. *Acta Politica*, 20, 45-58.
13. Niemöller, B. and C. van der Eijk (1985b). Conceptual and methodological issues in relation to left and right: point versus interval approaches. Paper presented at the IPSA World Congress in Paris, July 1985.
14. Schuur, W.H. van en M.S. de Vries (1985). Are party activists parochial? *Acta Politica*, 20, 177-192.
15. Schuur, W.H. van (1984). *Structure in political beliefs, a new model for stochastic unfolding with application to European party activists*. Amsterdam: CT Press.
16. Swaan, A. de (1973). *Coalition theories and cabinet formations*. Amsterdam: Elsevier.
17. Wolters, (1985). *Decision making in the European Parliament*. Uchelen: (unpublished manuscript).

AANWINSTENLIJST 1985

Overzicht van de door het DNPP in 1985 verworven schenkingen en aangeschafte werken, opgesteld door Ida Noomen

De lijst is als volgt ingedeeld:

1. boeken (voor zover niet onder 2): in alfabetische volgorde
  2. publikaties door of over partijen en/of verwante instellingen: per partij geordend; daarbinnen alfabetisch op hoofdwoord (auteur of eerste woord van titel)
  3. tijdschriften
  4. doctoraalscripties
  5. overig materiaal (geluidsopnamen, verkiezingsprogramma's, e.d.).
- Het materiaal is deels verworven door schenkingen, deels door eigen aanschaf. Schenkingen ontving het DNPP evenals in de voorgaande jaren van alle politieke partijen en van enkele instellingen en particulieren. Deze schenkingen zijn door middel van een (*) in de lijst aangegeven.

1. BOEKEN

Achtergronden stemgedrag Almere: een onderzoek in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Amsterdam: Veldkamp Marktonderzoek, 1984.

Banning, W. De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven. 2e dr. Amsterdam: Ploegsma, 1946. 167 blz.

Bervoets, J.A.A., en I.P.P. Gardien. Plaatsingslijst van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie en daaraan voorafgaande liberale bewegingen (1900) 1945-1966. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1978. 31 blz.

Biografisch woordenboek van Nederland, dl. 2. Onder eindred. van J. Charité. Amsterdam: Elsevier, 1985. 650 blz. (Rijks-geschiedkundige publicatiën).

Boersma, Jaap, en Jeroen Terlingen. Wat ik nog zeggen wilde. 2e dr. Amsterdam: Sijthoff, 1985. 168 blz.

Christelijke politiek vandaag. (Door) C.P. van Dijk e.a. Kampen: Kok, (1984). 157 blz. (Reformatiereeks. Rubriek algemeen; dl. 10).